

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ӨЛКЕТАНУ - МӘДЕНИЕТТАНУ ЖӘНЕ АНТРОПОЛОГИЯ
КРАЕВЕДЕНИЕ – КУЛЬТУРОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ
LOCAL HISTORY - CULTURAL STUDIES AND ANTHROPOLOGY**

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 10.23.31
<https://orcid.org/0009-0006-7639-2014>
<https://orcid.org/0009-0000-6198-5307>
<https://orcid.org/0009-0000-4465-2279>

Кадиргалиева А.Т.*, Насурлаева Г.О., Спанов М.Ж.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.
Шымкент, Қазақстан
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ.
Шымкент, Қазақстан
филос.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан

**ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛ КИІМІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰНДЫЛЫҒЫ**

***Автор-корреспондент: Jan_707.90@mail.ru**

Түйін: Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдер киімінің зерттелу тарихы мен тарихнамалық даму кезеңдері зерделенеді. Әйел киімінің қалыптасуы мен даму тарихын зерделеу арқылы белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамның әлеуметтік жіктелуін, жас ерекшеліктеріне байланысты мәдени нормаларын, отбасылық-ғұрыптық қатынастарын және көркемдік дүниетанымын анықтауға болады. Зерттеу барысында әйел киімінің тек материалдық құндылық қана емес, сонымен бірге көшпенділер мәдениетіндегі әлеуметтік мәртебені, жас ерекшелігін және рулық-аймақтық белгілерді айқындайтын маңызды семантикалық ақпарат көзі екендігі тарихнамалық призма арқылы дәлелденген. Тақырыптың өзектілігі, зерттеудің мақсаты мен міндеттерінде қазіргі уақытта бұл бағыт кешенді түрде тарихи-генетикалық, этнографиялық, өнертанулық, мәдениеттанулық және семиотикалық әдістерді біріктіретін кешенді ғылыми салаға айналып отыр. Ғылыми тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ әйелінің киімі - қазақ этностың дүниетанымы мен мәдени кодын сақтаушы феномен. Ол эстетикалық сұлулықты, қатаң әлеуметтік иерархияны, діни-мифологиялық қорғанысты және көшпелі тұрмыстың практикалық қажеттіліктерін бір арнаға тоғыстырды.

Кілт сөздер: қазақ мәдениеті, әйел киімі, тарихнама, этнография, құндылық, әлеуметтік фактор, аймақтық ерекшеліктер

Кадиргалиева А.Т.*, Насурлаева Г.О., Спанов М.Ж.

магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, ЮКИУ им М.Ауезова.
Шымкент, Казахстан
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, ЮКИУ им М.Ауезова.
Шымкент, Казахстан
к.философ.н., доцент. ЮКИУ им М.Ауезова. Шымкент, Казахстан

СОЦИАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ ТРАДИЦИОННОЙ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

* Автор-корреспондент: Jan_707.90@mail.ru

Аннотация: В статье изучается история изучения и этапы историографического развития женской одежды в традиционном казахском обществе. Изучая историю становления и развития женской одежды, можно определить социальную классификацию общества в определенный исторический период, возрастные культурные нормы, семейно-ритуальные отношения и художественное мировоззрение. В ходе исследования было доказано через историографическую призму, что женская одежда является не только материальной ценностью, но и важным смысловым источником информации, определяющим социальный статус, возрастную специфику и родово-региональные черты в культуре кочевников. Актуальность темы, цели и задачи исследования в настоящее время данное направление становится комплексной научной областью, объединяющей в комплексе историко-генетические, этнографические, искусствоведческие, культурологические и семиотические методы. С научной точки зрения одежда традиционной казахской женщины - феномен, хранящий мировоззрение и культурный код казахского этноса. Одежда объединила эстетическую красоту, строгую социальную иерархию, религиозно-мифологическую защиту и практические потребности кочевого быта в одно русло.

Ключевые слова: казахская культура, женская одежда, историография, этнография, ценность, социальный фактор, региональные особенности

Kadirgaliyeva A.T.*, Nasurlaeva G.O. Spanov M.Zh.

Master of humanities, senior Lecturer, M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

Master of humanities, senior Lecturer, M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

Candidate of Philosophy, Associate Professor. M. Auezov SCRU. Shymkent, Kazakhstan

THE SOCIAL VALUE OF TRADITIONAL WOMEN'S CLOTHING IN THE KAZAKH CULTURE

* Corresponding-author: Jan_707.90@mail.ru

Abstract: The article examines the history of the study and the stages of the historiographical development of women's clothing in the traditional Kazakh society. By studying the history of the formation and development of women's clothing, it is possible to determine the social classification of society in a certain historical period, age-related cultural norms, family and ritual relations and artistic worldview. In the course of the research, it was proved through a historiographical prism that women's clothing is not only a material value, but also an important semantic source of information that determines social status, age specifics, and ancestral-regional features in nomadic culture. Relevance of the topic, goals and objectives of the research at present, this area is becoming a comprehensive scientific field that combines historical, genetic, ethnographic, art history, cultural and semiotic methods. From a scientific point of view, the clothes of a traditional Kazakh woman are a phenomenon that preserves the worldview and cultural code of the Kazakh ethnic group. He combined aesthetic beauty, strict social hierarchy, religious and mythological protection and the practical needs of nomadic life in one channel.

Keywords: Kazakh culture, women's clothing, historiography, ethnography, value, social factor, regional peculiarities

Кіріспе

Қазақ халқының дәстүрлі әйел киімі - халықтың тарихи жадын, әлеуметтік құрылымын, эстетикалық талғамын және дүниетанымдық ұстанымдарын бойына жинақтаған материалдық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі. Әйел киімінің қалыптасуы мен даму тарихын зерделеу арқылы белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамның әлеуметтік жіктелуін, жас ерекшеліктеріне байланысты мәдени нормаларын, отбасылық-ғұрыптық қатынастарын және көркемдік дүниетанымын анықтауға болады. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі әйел киімі - жай ғана дене жабатын бұйым емес, ұлттық ділдің, әлеуметтік тәртіптің және эстетикалық танымның тоғысқан күрделі мәдени-символдық жүйесі. Көшпелі қоғамда әйел адамның киімі оның жасын, отбасылық мәртебесін, рулық тиесілігін және әлеуметтік жағдайын айқындайтын сыртқы сипат беру рөлін атқарған. Осы тұрғыдан алғанда қазақ әйел киімінің тарихнамасы этнография, археология, өнертану, мәдениеттану және семиотика тоғысындағы пәнаралық зерттеу нысаны ретінде ерекшеленеді.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті (идентиктікті) сақтап қалу және мәдени кодтарды қайта жаңғырту - мемлекеттік деңгейдегі стратегиялық міндеттердің бірі. Дәстүрлі қазақ әйелінің киімі тек материалдық бұйым емес, ол - көшпелілердің философиясын, дүниетанымын, әлеуметтік құрылымы мен эстетикалық танымдарын бойына жинақтаған күрделі семиотикалық жүйе. Бүгінгі таңда қоғамда ұлттық киімге деген қызығушылық артып, ол сән индустриясының ажырамас бөлігіне айналуға алады. Алайда, заманауи дизайн трендтерінде дәстүрлі киімдердің түпкі мәні, символдық сипаты мен жас ерекшеліктеріне байланысты сакральды мағыналары жиі бұрмаланып, этнографиялық дәлдік жоғалып барады (мысалы, қыз тақиясы мен ана кимешегінің, тұрмысқа шықпаған қыз бен келіншек киімінің мәнін шатастыру). Осыған байланысты, әйел киімінің тарихи-мәдени, әлеуметтік-кодтық және қорғаныстық құндылықтарын кешенді түрде ғылыми саралау, оның тарихи рөлін анықтау және заманауи мәдениеттегі орнын айқындау - тақырыптың жоғары өзектілігін көрсетеді.

Мақаланың зерттеуінде - дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдер киімінің материалдық, әлеуметтік-коммуникативтік және рухани-философиялық құндылық ретіндегі рөлін кешенді этно-мәдени тұрғыдан талдау және оның ұлттық мәдени код ретіндегі сипатын ашып көрсету мақсатталды.

Осыған тақырыпты ашуға зерттеуде міндеттерді орындау көзделді. Ол - қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімдерінің түрлерін, жасалу технологиясын және құрылымдық ерекшеліктерін тарихи-этнографиялық тұрғыдан жүйелеу, әйел киімінің семантикалық және семиотикалық табиғатын зерделеу, оның адам өмірінің кезеңдерін (жас ерекшелігі, отбасылық мәртебесі) көрсететін ақпараттық код ретіндегі рөлін айқындау; киім элементтері мен әшекейлердің сакральды-қорғаныстық және діни-мифологиялық функцияларын ашып көрсету; дәстүрлі әйел киімінің қазақ халқының эстетикалық танымымен, этикалық тәрбие нормаларымен және көшпелі тұрмысқа бейімделгіштік сипатымен байланысын негіздеу; дәстүрлі әйел киімінің құндылықтық әлеуетін қазіргі қазақстандық қоғамда, заманауи сән мен өнерде қайта жаңғыртудың маңызы мен жолдарын ұсыну.

Қыпшақ және басқа да түркі тайпаларының мәдениетін сипаттайтын орта ғасырдағы тарихшы-этнографтардан басталып отыр, жазбаларында әйелдердің бас киімдері туралы мәліметтер кездеседі. Кейбір бас киімдердің металмен, алтынмен және күміспен безендірілгені көрсетіледі. Бұл деректерді қазақтың сәукеле дәстүрімен салыстыру түркі халықтарының бас киім мәдениетіндегі тарихи сабақтастық мәселесін қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақ киімінің тарихи-генетикалық негіздерін зерттеуде аң терісі, киіз, жүн, былғары және матадан жасалған сырт киімдердің орны айрықша. Түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінде бағалы аңдардың терісі әлеуметтік мәртебе мен материалдық әл-ауқаттың көрсеткіші ретінде қабылданған. Қазақ тұрмысында аң терісінен тігілген ішіктердің кең таралуы табиғи-климаттық жағдайлармен қатар, олардың әлеуметтік және ғұрыптық

маңызымен де түсіндіріледі. Кейбір бағалы ішіктер қыз жасауына енгізіліп, отбасының материалдық жағдайын көрсететін құнды мүлік саналған. Түйе жүнінен жасалған шекпен де қазақтың дәстүрлі сырт киімдерінің көне үлгілерінің бірі болып табылады. Оның кең әрі ұзын пішімі көшпелі өмір салтына және табиғи орта жағдайларына бейімделген. Шекпен адамның денесін суықтан, желден және жауын-шашыннан қорғаумен қатар, көшпелі шаруашылық жағдайында қолайлы киім қызметін атқарған. Ал шапанның тарихи бейнесін IX-XIV ғасырлардағы қыпшақ кезеңіне жататын тас мүсіндерден кездестіруге болады. Шапандардың күдері, жібек, жүн және мақта сияқты әртүрлі материалдардан тігілгені тарихи деректерден белгілі. Орыс деректері мен жазбаларында бұл киім түрі көбіне «кафтан» атауымен берілген.

Ал, қазақ киімін ғылыми тұрғыдан зерттеудің алғашқы кезеңі XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласына келген орыс және шетелдік саяхатшылардың, әскери қызметкерлердің, этнографтар мен зерттеушілердің жазбаларымен байланысты. П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.Фальк, А.И.Левшин. П.С.Паллас және басқа авторлардың еңбектерінде қазақтардың тұрмысы, шаруашылығы, материалдық мәдениетімен қатар, олардың киім үлгілеріне қатысты мәліметтер кездеседі. XIX ғасырдағы саяхатшылар мен этнографтардың жазбаларында сәукеленің биік конус тәрізді пішіні, бағалы металдармен және тастармен әшекейленуі туралы мәліметтер кездеседі. Ш.Ш. Уәлихановтың еңбегінде қазақ әйелдерінің бас киімдері мен қырғыз, қазақ қыздарының киім ерекшеліктері туралы алғашқы ғылыми жазбалар келтірілген[1, 18].

Бұл деректер кейінгі этнографиялық зерттеулер үшін бастапқы эмпирикалық негіз қалыптастырды. Аталған еңбектерде киімнің әлеуметтік жіктелісі, күнделікті және мерекелік үлгілері, әйелдер мен ерлер киімінің айырмашылығы, сондай-ақ бас киімдердің ерекшеліктері сипатталған. Кесте, зергерлік бұйымдар және сәндік технологиялар. Қазақ әйел киімін көркемдік жағынан айқындайтын негізгі технологиялардың бірі - кестелеу. В.Н. Белослюдовтың 1913 жылы жарияланған «Қазақ кестелері» атты еңбегінде қазақтардың кесте тігу дәстүрі туралы маңызды этнографиялық мәліметтер келтіріледі [2, 3-24]. Кесте техникасы әйелдердің және ерлердің бас киімдерінде, көйлектерде, кимешектерде, омыраушаларда, шапандарда және басқа да киім элементтерінде қолданылған.

Қазақ әйел киімін зерттеу кеңестік кезеңде жүйелі ғылыми сипат алды. Осы уақытта этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылып, аймақтық ерекшеліктерге байланысты киім үлгілері, олардың материалдық құрамы, жасалу технологиясы, әшекейленуі және әлеуметтік қызметі зерттеле бастады. Кейінгі кезеңде қазақстандық этнографтар мен өнертанушылар дәстүрлі киім мәселесін тек тұрмыстық бұйым ретінде қарастырмай, оның этномәдени және рәміздік мазмұнын ашуға ұмтылды. Қазақ ұлттық киімінің тарихи бастауларын анықтауда археологиялық материалдардың орны ерекше. А.Е.Асанованың зерттеулерінде Алтай өңіріндегі Пазырық қорғандарынан табылған киім үлгілері мен қазіргі қазақ киімінің кейбір элементтері арасындағы тарихи-мәдени сабақтастық мәселесі қарастырылады [3, 56-62].

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Пазырық мәдениетіне жататын киіз, тері, жүн және аң терісінен жасалған киімдердің бірқатар үлгілері анықталған. Олардың пішіні мен технологиялық ерекшеліктерінен кейінгі түркі және қазақ халықтарының дәстүрлі киім мәдениетімен салыстыруға мүмкіндік беретін белгілер байқалады. Пазырық, Құрай, Тұяқты және Қаракөл қорғандарынан табылған киім бөлшектері мен сәндік бұйымдар ежелгі қоғамдағы киімнің тек қорғаныштық қызметпен шектелмегенін көрсетеді. Киімнің материалы, түсі, әшекейлену тәсілі және оның құрамындағы жеке элементтер адамның әлеуметтік мәртебесін білдіретін белгілер ретінде пайдаланылған. Әсіресе алтын, күміс және басқа да бағалы материалдармен безендірілген бұйымдардың жоғары әлеуметтік дәрежедегі адамдарға тиесілі болуы сол дәуірдегі киімнің әлеуметтік-коммуникативтік қызметін аңғартады. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. «Казахская национальная одежда: XIX - начало XX века» зерттеу кеңес дәуіріндегі ең белгілі, мұрағаттық және далалық зерттеулерге негізделген іргелі еңбек[4, 5-29]. Әйел киімінің тарихын зерттеуде Тохтабаева Ш.Ж. «Серебряный путь казахских мастеров»

монографиясында әйелдердің күміс әшекейлерінің - шолпы, өңіржиек, білезіктердің сакральды және әлеуметтік мағынасын ашқан еңбектің бірі. Автор археологиялық материалдар негізінде әйел киімінің құрылымдық бөлшектерін, бас киім түрлерін, оларға тағылатын сәндік элементтерді және ежелгі тоқыма өндірісінің технологиялық ерекшеліктерін қарастырады [5, 85-89,], Усманова Э.Р. қола дәуіріндегі әйел киімін зерттеді [6, 11-56; 12, 54-62]. Бұл зерттеулер қазақ даласындағы кейінгі дәстүрлі киім үлгілерінің тарихи бастауларын анықтауға мүмкіндік беретін салыстырмалы материалдар ұсынады.

Қазақ киімінің қызметтік және таңбалық табиғатын түсіндіруде Х.Арғынбаевтың зерттеулері де маңызды орын алады. Ғалым қазақ киімдерінің қолданылу ерекшеліктерімен бірге олардың әлеуметтік және мәдени мазмұнына назар аударады. Қазақ киімдерінің тігілу технологиясы, материалдары мен аймақтық ерекшеліктері жан-жақты талданған. Марғұлан Ә.Х. «Қазақ халқының қолөнері» зерттеуі - қазақ ою-өрнегінің, киімдері мен күміс әшекейлерінің семантикасы мен тарихын зерттеуге арналған ең маңызды академиялық еңбек болды [7, 42-96]. Осы бағыттағы зерттеулер нәтижесінде киімнің адамды сыртқы ортаның әсерінен қорғайтын материалдық нысан ғана емес, белгілі бір әлеуметтік ақпаратты жеткізетін мәдени белгі екендігі айқындала түсті. Тәжімуратов Ә. ұлттық киім мен әшекей бұйымдардың жасалу ерекшеліктері туралы [8, 11-92], ал Жәнібеков Ә. дәстүрлі мәдениет пен ұлттық киімдердің өзара байланысы, символикасы жайлы терең зерттеп, әйелдер мен ерлер киімінің этнографиялық атласы туралы іспетті негізгі еңбек жасады [9, 12-85]. Н.Ж.Шаханованың «Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки)» еңбегі, көшпелілер мәдениетіндегі гендерлік ерекшеліктер мен киімнің лиминалдык/өтпелі кезеңдердегі маңызын сипаттады [10, 56], Лобачев Н.П., Сазонов М.В., зерттеуінде жалпы Орта Азия және Қазақстандағы дәстүрлі киім тералы түйіндемелер берілді [11, 1-74]. Сонымен қатар, заманауи зерттеулерде - киім түрлерінің толық классификациясы мен әйел әшекейлерінің магиялық-қорғаныстық қызметі қаралған, қазақ халқының дәстүрлі белгілері мен заттық мәдениетінің жүйесі бойынша киімнің семиотикалық және таңбалық жүйесін зерттеуге таптырмас ғылыми жинақтар жазылып, қыз ұзату, келін түсіру кезіндегі сәукеле мен кимешектің ғұрыптық рөлі сипатталған, әйел киімінің ажырамас бөлігі - күміс әшекейлердің сакральды мәні заманауи тұрғыдан қайта сараланған, киім элементтерінің көшпелілердің философиялық дүниетанымымен байланысы жаңа методологиялық деңгейде талданған, қазақ әйел киімінің тарихи тамыры мен оның заманауи сән өнеріндегі трансформациясын зерттеген, әйел киімінің өңірлік, аймақтық ерекшеліктерін соңғы далалық экспедициялар деректері негізінде ашқан зерттеулерде бар, дәстүрлі әйел киімінің бүгінгі neo-pomad сән бағытында қалай қайта жаңғырып жатқанын талданған және дәстүрлі әйел киімі мен ою-өрнектің заманауи брендке айналу және ұлттық бірегейлікті насихаттау еңбектер талданды. Осы қағида дәстүрлі қазақ киімінің семантикалық құрылымын түсіндіру үшін де маңызды. Киім арқылы адамның жасы, жынысы, отбасылық жағдайы, әлеуметтік мәртебесі және белгілі бір ғұрыптық ортаға қатыстылығы танылған [13, 14, 16-27]. Н.Әлімбайдың қазақ халқының дәстүрлі белгілері мен заттық мәдениетінің жүйесі зерттеуінде сипаттамасында сәукеле күміс және алтын элементтермен, інжу-маржанмен безендірілген бас киім ретінде көрсетіледі [15, 56-74]. Оның күрделі композициялық құрылымы сәукеленің тек сәндік бұйым емес, жас келіннің әлеуметтік және отбасылық мәртебесін білдіретін рәміз болғанын дәлелдейді. Яғни, қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімін зерттеу тарихнамасы бірнеше ғылыми кезеңнен өткенін байқауға болады. Алғашқы кезеңде киім туралы мәліметтер саяхатшылардың, әскери қызметкерлердің және этнографтардың сипаттамалық жазбаларында көрініс тапса, кейін кеңестік кезеңде жүйелі этнографиялық және археологиялық зерттеулер жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Қазақ әйел киімінің семиотикалық табиғаты. Дәстүрлі мәдениетте киім адамның сыртқы келбетін қалыптастыратын эстетикалық нысан ғана емес, әлеуметтік және дүниетанымдық

ақпаратты жеткізетін өзіндік таңбалық жүйе ретінде қызмет атқарған. Осы тұрғыдан «киім» мен «костюм» ұғымдарын ажырата қарастыру маңызды. Киімнің негізгі қызметі адамның табиғи қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталса, костюмнің әлеуметтік-коммуникативтік және рәміздік қызметі басым болады. Киімнің түсі, пішіні, матасы, ою-өрнегі, әшекейлері мен композициялық құрылымы белгілі бір мәдени мағынаға ие болған.

Зерттеудің пәнаралық сипатына байланысты зерттеу барысында келесі ғылыми әдістер кешені қолданылады: тарихи-салыстырмалы әдіс: Әйел киімінің уақыт өте келе (әсіресе XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында) даму, өзгеру динамикасын және аймақтық (батыс, оңтүстік, шығыс, орталық, солтүстік) ерекшеліктерін салыстыра отырып зерттеуге мүмкіндік береді. семиотикалық талдау әдісі: Киімді, оның түсін, ою-өрнегін және әшекейлерін белгілі бір әлеуметтік, жастық немесе рулық мәртебені білдіретін «таңбалар мен кодтар жүйесі» ретінде қарастыруға негіз болады. құрылымдық-функционалдық әдіс: Әйел киімдері мен оның құрамдас бөліктерінің (бас киім, шапан, көйлек, әшекей) қоғамда атқарған нақты қызметтерін (әлеуметтік, қорғаныстық, эстетикалық, практикалық) жеке-жеке және өзара байланыста талдау үшін қолданылады. Ақпараттық-библиографиялық және деректанулық талдау: Отандық және шетелдік этнографтардың, саяхатшылардың еңбектерін, мұражай жәдігерлерін ғылыми айналымға қоса отырып, теориялық қорытынды жасау әдістері қолданылды. Тақырыптың өзектілігі, зерттеудің мақсаты мен міндеттерінде қазіргі уақытта бұл бағыт кешенді түрде тарихи-генетикалық, этнографиялық, өнертанулық, мәдениеттанулық және семиотикалық әдістерді біріктіретін кешенді ғылыми салаға айналып отыр.

Автордың ой түйген тұжырымдамасында қазақ әйелдің киімі бірнеше факторлар арқылы ұлттық құндылығы мен әлеуметтік статусы, сакралды-қорғаныстың функциясын, эстетикалық және тірбиелік мәнін сақтайтын факторларды біріктіруші фактор ретінде қолдануға сипаттама берді.

Семиотикалық және әлеуметтік-ақпараттық құндылығы. Қазақ әйелінің киімі - адамның қоғамдағы орнынан хабар беретін ақпараттық код. Киім жүйесі негізгі үш кезеңге бөлініп, әйел өмірінің циклін (онтогенезін) айқын көрсетті. Қыз өмірі (бойжеткен кезең, бәлиғат жас) - қыздардың бас киімі (тақия, бөрік) үкімен әшекейленіп, оның тұрмысқа шықпағанын, еркіндігін білдірді. Шашбау мен шолпының сыңғыры қыз баланың жүрісін реттеп, оның пәктігі мен сұлулығының символы саналды. Келіншек және жас ана кезеңі (сакральды ауысу) - ұзатылған қыздың сәукеле киюі, оның өміріндегі ең маңызды өтпелі кезеңнің белгісі. Келін түскен соң сәукеле желекке, балалы болған соң кимешекке ауысты. Кимешек әйелді ана мәртебесіне көтеріп, оны қоғамның құрметті мүшесі ретінде бекітті. Егде жас (әжелер кезеңі) - жасы ұлғайған сайын әйел киіміндегі әшекейлер азайып, кимешектің пішіні мен шылауыштың тартылуы қарапайымдана түсті. Бұл даналық пен рухани кемелдіктің белгісі болды.

Әлеуметтік-экономикалық және таптық мәртебесі. Киім дайындалған материал мен оның әшекейлену деңгейі отбасының әл-ауқатын көрсетті. Қолданылған материалдарда бақуатты отбасылардан шыққан әйелдер қымбат жібек, барқыт, атлас, парша кисе, қарапайым халық қолдан тоқылған құнды мата, жібек матасы, бөз пайдаланған. Құнды аң терлері - бөрік пен шапандарды құндыз, бұлғын, сусар терлерімен жиектеу, тек жоғары тап өкілдеріне (хан, сұлтан, бай қыздарына) тән ерекшелік еді. Мүліктік көрсеткішті көрсетіші фактор - сәукеленің құны кейде жүздеген жылқыға теңелген. Бұл отбасының әлеуметтік иерархиядағы салмағын айғақтады.

Сакральды-қорғаныстық функциясы. Дәстүрлі танымда әйел киімі мен әшекейлері көз тиюден, тілден және жын-шайтаннан қорғайтын тұмар ретінде қабылданды. Үкі үлпегі - сәукеле мен тақияға тағылатын үкі жаман энергиядан қорғайтын киелі құс саналды. Күміс әшекейлер - қазақтар күмістің тазартушы қасиетіне сенген. Өңіржиік, алқа, білезіктер әйелдің кеудесі мен білегін нәзік жерін қорғайды деп сенген. Ою-өрнектер арқылы киім жиектеріне (жағасы, жеңі, етегі) салынатын «қошқар мүйіз», «су», «костұмар» өрнектері сырттан келетін

жамандықты бөгейтін шекара қызметін атқарды.

Эстетикалық және тәрбиелік мәні. Әйел киімі - көшпелі халықтың сұлулық туралы философиялық пайымының айнасы. Психологиялық тәрбиеде - шолпы мен шашбаудың салмағы қыздың басын тік ұстауына, ал оның сыңғыры дөрекі мінез көрсетпей, сыпайы жүруіне септігін тигізді. Үйлесімділік – киімде түрлі түстер арқылы табиғатпен үндес келді. Қыз балаларға қызыл, жасыл (жастық пен гүлдену символы) түстер, егде әйелдерге ақ, суық түстер (тазалық пен даналық) тән болды.

Конструктивті - практикалық құндылығы. Көшпелі өмір салтына байланысты әйел киімі ыңғайлы әрі функционалды болуы шарт еді. Атқа міну мәдениетінде әйелдердің кең етек көйлектері мен шалбарлары (кеңбалақ) атқа мінуге ыңғайлап тігілген. Климатқа бейімділікпен маусымдық ерекшеліктер ескеріліп, қыста жылы тон (ішік), жазда жеңіл қамзолдар киілді. Кимешек болса, даланың шаңы мен желінен қорғап, сонымен бірге жас ананың бала емізуіне өте ыңғайлы конструкцияға ие болды.

Нәтижелер мен талқылау

Дәстүрлі дүниетанымда киім дайындау үдерісінің өзі белгілі бір мәдени тәртіптерге бағынған. Матаны таңдау, түс үйлесімін анықтау, ою-өрнек орналастыру, әшекейлерді бекіту сияқты әрекеттер тек технологиялық талаптарға емес, қалыптасқан рәміздік түсініктерге де негізделген. Демек, киім жасау үдерісі материалдық өндіріс пен рухани мәдениеттің өзара байланысын көрсететін күрделі құбылыс болып табылады.

Адам денесі дәстүрлі мәдениетте әлемнің құрылымын түсіндіретін негізгі модельдердің бірі ретінде қабылданған. Осыған байланысты киімнің құрылымдық бөліктері де адамның дене мүшелерімен семантикалық тұрғыдан сабақтастырылған. Бас киім - жоғары әлеммен, белдік – ортаңғы әлеммен, ал аяқ киім - төменгі әлеммен байланыстырыла қарастырылған. Мұндай құрылым дәстүрлі дүниетанымдағы «жоғары-төмен», «аспан - жер», «оң-сол», «өмір-өлім», «күн-түн» тәрізді бинарлық оппозициялар жүйесімен сабақтасады [17, 89-94].

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде киелі сандардың да өзіндік семантикалық қызметі болған. Әшекей бұйымдардың құрылымында, ғұрыптық әрекеттерде және кейбір композициялық шешімдерде 1, 2, 3, 4, 7, 9, 40 сияқты сандардың қолданылуы олардың тек сандық мөлшерді білдірмей, белгілі бір мәдени-мифологиялық мағынаны жеткізгенін аңғартады. Мұндай белгілер киімнің көркемдік құрылымын ғана емес, оның рәміздік мазмұнын да толықтырған.

Ою-өрнек және ұлттық мәдени код. Қазақ әйел киімінің семиотикалық жүйесінде ою-өрнектің орны ерекше. Ою-өрнек халықтың қоршаған табиғат туралы түсінігін, жануарлар дүниесіне қатысты нанымдарын, кеңістік пен уақыт жөніндегі ұғымдарын көркем формада жеткізген. Соның ішінде «қошқармүйіз» өрнегі қазақтың дәстүрлі сәндік өнеріндегі кең таралған зооморфтық мотивтердің бірі болып саналады.

Қошқар бейнесі ежелгі дүниетанымда күш-қуаттың, молшылық пен берекенің белгісі ретінде қабылданған. Уақыт өте келе нақты жануар бейнесі абстрактылы ою-өрнекке айналып, киім, кілем, зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар және ат әбзелдері сияқты әртүрлі мәдени нысандарда қолданылды [18, 45-56]. Бұл құбылыс табиғи нысандардың біртіндеп мәдени таңбаға айналу үдерісін көрсетеді.

Б.з.б. III–II ғасырлардан бастап Еуразия даласындағы көркем мәдениетте полихромдық стильдің таралуы зергерлік өнердің дамуымен тығыз байланысты болды. Алтын, күміс, қола және түрлі бағалы тастарды пайдалану арқылы жасалған сәндік бұйымдар адамның әлеуметтік мәртебесін білдіретін маңызды көрсеткішке айналды. Қазақстан аумағындағы Қарғалы, Шелек, Қаратал және Ақтасты сияқты археологиялық ескерткіштерден табылған бұйымдар бұл үрдістің тарихи тереңдігін көрсетеді [19, 112-120]. Полихромдық дәстүрдің қазақ әйелдерінің бас киімдерінен көрініс табуы әсіресе сәукеле үлгісінен айқын байқалады. Сәукеле – қазақтың дәстүрлі әйел киіміндегі эстетикалық және әлеуметтік мазмұны аса күрделі

нысандардың бірі. Оның құрылымында бас киімнің өзі ғана емес, оған қосылатын сәндік элементтер, қымбат металдар, маржан, інжу және басқа да әшекейлер біртұтас композициялық жүйе құрайды.

Әйел киіміндегі әлеуметтік және жас ерекшеліктері. Қазақ қоғамында әйел киімінің маңызды қызметтерінің бірі – адамның жасын және әлеуметтік жағдайын визуалды түрде айқындау. Қыз баланың, бойжеткеннің, жас келіннің, ана мен егде әйелдің киімінде бір-бірінен ерекшеленетін пішіндер мен сәндік элементтер қалыптасқан.

Қыздардың киімі әдетте ашық түстермен, алтын және күміс түсті жіптермен, моншақтармен, сәндік жиектермен және түрлі әшекейлермен безендірілген. Бас киімге үкі тағу да қыз баланың жас ерекшелігіне сәйкес келетін дәстүрлі белгі ретінде көрінеді. Әйел көйлегінің пішімі, жеңінің ұзындығы, жағасының құрылымы және бүрме элементтері аймақтық және тарихи ерекшеліктерге байланысты өзгеріп отырған.

Ересек әйелдердің киімінде сәндік элементтер біршама ұстамды сипат алған. Жөн көйлек деп аталатын кең әрі еркін пішімді көйлектердің үстінен камзол сияқты сыртқы киімдер киілген. Бұл жерде киімнің пішіні әйелдің жасына ғана емес, оның отбасылық және әлеуметтік жағдайына да сәйкес реттелген. Осылайша, қазақ әйелдерінің дәстүрлі киіміндегі жас ерекшелік жүйесі әлеуметтік коммуникацияның өзіндік формасы ретінде қызмет атқарған. Киімді сырттай бақылау арқылы адамның қоғамдағы орнын, жас шамасын және отбасылық мәртебесін белгілі бір деңгейде анықтауға мүмкіндік болған.

Қазақ кестелерінде геометриялық, өсімдік тектес және зооморфтық мотивтер кең тараған. Кей жағдайда адам мен жануар бейнелері немесе белгілі бір сюжеттік композициялар да кездеседі. Кестенің технологиялық түрлері мен өрнектік шешімдері киімнің эстетикалық сапасын арттырумен қатар, оның этникалық ерекшелігін айқындаған. Қазіргі кезеңде дәстүрлі кесте тігу әдістерінің қайта жаңғыруы ұлттық киімнің мәдени кодын жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік беріп отыр [20, 14-32]. Алайда дәстүрлі элементтерді қазіргі сән үлгілеріне енгізу барысында олардың тарихи және семантикалық мазмұнын сақтау мәселесі ерекше назарды қажет етеді.

Аймақтық ерекшелік және қазіргі трансформация. Қазақ әйелдерінің дәстүрлі киім үлгілерінде ортақ мәдени белгілер болғанымен, Қазақстанның әр өңірінде материал таңдау, түс үйлесімі, пішім, әшекей және композициялық құрылым жағынан ерекшеліктер қалыптасқан. Мұндай айырмашылықтар табиғи-климаттық ортаға, шаруашылық ерекшеліктеріне, тарихи-мәдени байланыстарға және жергілікті қолөнер дәстүрлеріне байланысты пайда болған. Қазіргі таңда дәстүрлі әйел киімі елеулі өзгерістерге ұшырауда. Бұған заманауи сән индустриясы, бұқаралық мәдениет, театр, кино, теледидар және сахналық өнер ықпал етуде. Кейбір қазіргі үлгілерде тарихи дәстүрге сәйкес келмейтін сәндік элементтердің қосылуы ұлттық киімнің бастапқы құрылымы мен семантикасының өзгеруіне әкеліп отыр. Сонымен бірге бұл үдерісті тек жағымсыз құбылыс ретінде қарастыруға болмайды. Дәстүрлі киімнің жаңа жағдайға бейімделуі оның мәдени өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Басты мәселе - жаңғырту барысында ұлттық киімнің тарихи-мәдени негізін, композициялық заңдылықтарын және рәміздік мағынасын жоғалтпау.

Қорытынды

Ғылыми тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ әйелінің киімі - қазақ этностың дүниетанымы мен мәдени кодын сақтаушы феномен. Ол эстетикалық сұлулықты, қатаң әлеуметтік иерархияны, діни-мифологиялық қорғанысты және көшпелі тұрмыстың практикалық қажеттіліктерін бір арнаға тоғыстырды. Бүгінгі таңда бұл киім үлгілері тек тарихи жәдігер емес, ұлттық бірегейлікті қайта жаңғыртудың негізгі құралы болып табылады.

Дәстүрлі қазақ әйел киімін тек оның материалдық құрылымы мен сыртқы пішіні арқылы қарастыру жеткіліксіз. Киімнің түсі, матасы, силуэті, ою-өрнегі, зергерлік әшекейлері, бас киімі және жеке конструкциялық бөлшектері өзара байланыста қарастырылғанда ғана оның

толық мәдени мазмұнын ашуға болады. Киім адамның жасын, жынысын, әлеуметтік мәртебесін және отбасылық жағдайын білдіретін этномәдени белгі қызметін атқарған. Сонымен қатар, киімнің құрылымдық бөліктерінің адам денесімен және дәстүрлі «әлем моделімен» сәйкестендірілуі оның семиотикалық табиғатын айқындайды. Бас киімнің жоғары әлеммен, белдік пен белбеудің ортаңғы кеңістікпен, аяқ киімнің төменгі әлеммен байланысты қарастырылуы дәстүрлі дүниетанымдағы вертикалды және бинарлық құрылымдардың киім мәдениетінде көрініс тапқанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда киім - адамның денесін қорғайтын материалдық нысан ғана емес, қоғамның дүниетанымдық құрылымын бейнелейтін мәдени мәтін.

Қазақ әйел киімінің тарихи дамуын зерттеу ұлттық мәдениеттің сабақтастығын анықтау үшін де маңызды. Археологиялық деректерден бастап XVIII–XIX ғасырлардағы саяхатшылар жазбаларына, кеңестік этнографиялық еңбектерден қазіргі өнертанулық және мәдениеттанулық зерттеулерге дейінгі материалдар дәстүрлі киім мәдениетінің ұзақ тарихи эволюциясын көрсетеді. Қазіргі кезеңдегі негізгі ғылыми міндеттердің бірі – дәстүрлі әйел киімінің тарихи үлгілерін жүйелі түрде жинақтап, олардың аймақтық, жас ерекшелік, әлеуметтік және семантикалық сипаттарын кешенді түрде зерттеу. Әсіресе дәстүрлі киім үлгілерін киген аға буын өкілдерінің этнографиялық жады жойылып бара жатқан жағдайда далалық экспедициялар жүргізу, музей қорларын қайта зерделеу, ауызша деректерді жинау және тарихи фотоматериалдарды ғылыми айналымға енгізу өзекті болып табылады.

Осыған байланысты қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімі ұлттық мәдениеттің өткенін көрсететін тарихи жәдігер ғана емес, қазіргі ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын мәдени ресурс ретінде бағалануы тиіс. Оның тарихи пішіндерін, технологиялық ерекшеліктерін және семантикалық мазмұнын ғылыми тұрғыдан зерделеу ұлттық мәдени мұраны сақтауға, дәстүрлі өнерді жаңғыртуға және заманауи дизайндағы ұлттық мәдени кодтың сабақтастығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі: деректер және библиографиялық шолу

1. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. Алматы. 1985. 560 б., 18 б.
2. Белослюдов В.Н. Казахские узоры. Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО. Семипалатинск, 1913. Вып. VII. С. 3-24 б.
3. Асанова А.Е., Сәдібекова Б.Д. Қазақтың дәстүрлі киімдері мен әшекей бұйымдары. Алматы: Кітап, 2011. 248 б. 56-62 б.
4. Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда: XIX - начало XX века. Алма-Ата. Наука, 1964. 178 с. С. 5-29
5. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. Алматы. Дайк-Пресс, 2005. 260 с. С.85-89
6. Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы. Опыт реконструкций. Лисаковск-Караканда, 2010. 176 с. С.11-56
7. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы. Өнер, 1987. 128 б.
8. Тәжімуратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы. Қазақстан, 1977. 135 б. 11-92 бб.
9. Жәнібеков Ә. Уақыт керуені. // Қазақ киімі. Алматы. Жазушы, 1992. 192 б. 12-85 бб.
10. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). Алматы. Казахстан, 1998. 184 с. С.56
11. Лобачев Н.П., Сазонов М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. Отв. ред. Москва. Наука, 1989. 256 с. С.1-74
12. Токтабаева Ш.Ж. Семантика казахского традиционного костюма // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2003. № 1. С.54-62.

13. Мұқанова К., Кенжеахметұлы Р. Қазақтар. Декоративті-қолданбалы өнері және киімдері. Алматы. Атамұра, 2007. 256 б.
14. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. Алматы. Алматы кітап, 2012. 384 б. 13-27 бб.
15. Әлімбаев Н. Қазақ халқының дәстүрлі белгілері мен заттық мәдениетінің жүйесі. Жауапты ред. Алматы. Орталық мемлекеттік музей баспасы, 2015. 520 б. 56-74 б.
16. Тохтабаева Ш.Ж. Культура казахского ювелирного искусства: традиция и контекст. Алматы. Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, 2019. 342 с.
17. Кәмәлиденұлы Д. Қазақ этнографиясы: Жаңа көзқарас және пайымдаулар. Нұр-Сұлтан: Ғылым, 2021. 280 б. 89-94 б.
18. Сайлаубай Е.Е., Мұрат А. Дәстүрлі қазақ әйелдерінің бас киімдері: символика мен әлеуметтік статус. Отан тарихы журналы. 2022. №3 (99). 45-56 б.
19. Жұмашова С. А. Қазақ әйелдерінің дәстүрлі әшекей бұйымдарының гендерлік және әлеуметтік сипаты. III. Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. Көкшетау, 2023. №2. 112-120 б.
20. Қазақстанның қолөнері мен ұлттық киімі заманауи брендiлеу жүйесінде / Ұжымдық монография. Алматы. Ә.Қастеев атындағы мемлекеттік өнер музейі, 2024. 210 б. 14-32

**Reference list:
sources and historiographical works**

1. Ualihanov Sch.Sch. Tañdamalı. Almatı. 1985. 560 b. 18 b.
2. Belosludov V.N. Kazakhskiy uzory. Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO. Semipalatinsk, 1913. Vyp. VII. S. 3-24.
3. Asanova A.E., Sadibekova B.D. Qazaqtıñ dasturli kiimderi men aschekey buyımdarı. Almatı: Kitap, 2011. 248 b. 56-62 b.
4. Zakharova I. V., Khodzhayeva R. D. Kazakhskaya natsional'naya odezhda: XIX - nachalo XX veka. Alma-Ata. Nauka, 1964. 178 s. S. 5-29
5. Tokhtabayeva SH.ZH. Serebryanyy put' kazakhskikh masterov. Almaty. Dayk-Press, 2005. 260 s. S.85-89
6. Usmanova E.R. Kostyum zhenshchiny epokhi bronzy. Opyt rekonstruktsiy. Lisakovsk-Karakanda, 2010. S. 176. S.11-56
7. Argınbaev H. Qazaq halqının qoloneri: Ğılımi-zertteu enbek. Almatı. Oner, 1987. 128 b.
8. Tazhimuratov A. Sheberdin qolı ortaқ. Almatı. Qazaqstan, 1977. 135 b. 11-92 bb.
9. Zhanibekov O. Waqt kerueni // Qazaq kiimi Almatı. 1992. 192 b. 12-85 bb.
10. Shakhanova N.ZH. Mir traditsionnoy kul'tury kazakhov (etnograficheskiye ocherki). Almaty. Kazakhstan, 1998. 184 s. S.56
11. Lobachev N.P., Sazonov M.V. Traditsionnaya odezhda narodov Sredney Azii i Kazakhstana. Otv. red. Moskva. Nauka, 1989. 256 s. S.1-74
12. Tokhtabayeva SH.ZH. Semantika kazakhskogo traditsionnogo kostyuma // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. 2003. № 1. S. 54-62.
13. Muqanova K., Kenzheahmetulı R. Qazaqtar. Dekorativti-qoldanbalı oneri zhane kiimderi. Tekstin zhazğandar. Almatı. Atamura, 2007. 256 b.
14. Kenzheahmetulı S. Qazaq halqınıñ turmısı men madenieti. Almatı. Almatı kitap, 2012. 384 b. 13-27 bb.
15. Alimbay N. Qazaq xalqınıñ дәstürli belgileri men zattıq мәdeniетiniñ jüyesi. Jawaptı red. Almatı. Ortalıq memlekettik mwzey baspası, 2015. 520 b. 56-74 b.
16. Tokhtabayeva Sch. Zh. Kul'tura kazakhskogo yuvelirnogo iskusstva: traditsiya i kontekst. Almaty. Institut vostokovedeniya im. R.B. Suleymenova, 2019. 342 s.

17. Kamalidenulı D. Qazaq étnografiyası: Zhaña kozqaras zhane payımdaular. Nur-Sultan: Ğılım, 2021. 280 b. 89-94 bb.

18. Saylaubay E.E., Murat A. Dasturli qazaq ayelderiniń bas kiimderi: simvolika men aleumettik status. Otan tarihı zhurnalı. 2022. №3 (99). 45-56 b.

19. Zhumashova S.A. Qazaq ayelderiniń dasturli aschekey buyımdarınıń genderlik zhane aleumettik sipatı. Sh.Ualihanov atındaǵı KМУ Habarshısı. Kokshetau, 2023. №2. 112-120 b.

20. Qazaqstannıń qolóneri men ulttıq kiiimi zamanawı brendilew júyesinde / Ujımdıq monografiya. Almatı. Ä.Qasteev atındaǵı memlekettik öner mwzeyi, 2024. 210 b.14-32 bb.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Кадирғалиева Айжана Толеугалиевна** –гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Философия» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент, Қазақстан Jan_707.90@mail.ru